

กระบวนการทัศน์เรื่อง "การสื่อสารเพื่อการพัฒนา"

รศ.ดร.กาญจนา แก้วเทพ

วารสารนิเทศศาสตร์ ปี 17 (มกราคม - ธันวาคม 2542)

ดุษฎีนิเทศศาสตร์

ฉบับพิเศษมกราคม, 2542.

นำเรื่อง

หากพิจารณาพัฒนาการแนวคิดและแนวทางปฏิบัติของเรื่อง "การพัฒนา" ที่เริ่มต้นตั้งแต่ราวทศวรรษ 1960 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบันนี้ อาจแบ่งยุคสมัยของพัฒนาการดังกล่าวออกได้เป็น 3 ยุคใหญ่ๆ ตามลักษณะของกระบวนการทัศน์ [Paradigm] คือ

1. Dominant/ Modernization Paradigm
ได้แก่ช่วงทศวรรษ 1960-1970 ที่เน้นเรื่องการพัฒนาประเทศ
โลกที่สามให้มีความทันสมัยแบบตะวันตก
2. Dependency Paradigm
เป็นกระบวนการทัศน์ที่ได้แย้งกระบวนการทัศน์แรก โดยมีแนวคิด
หลักว่า การพัฒนาความทันสมัยนั้นเป็นกระบวนการนำเอา
ประเทศโลกที่สามไปพึ่งพาขึ้นต่อประเทศตะวันตกที่พัฒนา
แล้ว

3. Alternative/ Another Development/ Multiplicity Paradigm

นับตั้งแต่ทศวรรษ 1980 มาจนถึงปัจจุบัน ได้เกิดกระบวนทัศน์ใหม่ในการพัฒนาที่อาจจะมีชื่อเรียกหลายๆชื่อ แต่ที่พบบ่อยของกระบวนทัศน์ใหม่ก็คือ มิใช่เพียงการปฏิเสธกระบวนทัศน์หลัก (Dominant Paradigm) จากแบบขั้วเป็นค่าเช่นที่ Dependency Paradigm กระทำเท่านั้น หากแต่เป็นการนำเสนอให้มีการเปลี่ยนแปลงตั้งแต่รากฐานและค่านิยมของการพัฒนานั้นเลยทีเดียว รวมทั้งยังได้นำเสนอทัศนะใหม่ที่ท้าทายว่า การพัฒนาไม่จำเป็นต้องมีเพียงกระบวนทัศน์เดียวที่ใช้กันอยู่เป็นสากลทั่วโลก หากว่าในแต่ละที่แต่ละแห่งอาจจะมีกระบวนทัศน์เฉพาะของตนเอง (จึงเรียกว่า Multiplicity Paradigm)

เนื่องจากแนวคิดเรื่อง “การพัฒนา” มิได้มีฐานะเป็นเพียง “แนวคิด” อย่างหนึ่งเท่านั้น ทว่ายังเป็น “แนวคิดที่มีวิธีการนำไปสู่การปฏิบัติ” อีกด้วย และในการปฏิบัตินั้น ต้องการเงื่อนไขและกลไกทางสังคมหลายชนิดเข้าไปเกี่ยวข้อง ณ จุดนี้เองที่การสื่อสารรูปแบบต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นการสื่อสารระหว่างบุคคลหรือการสื่อสารมวลชนได้ถูกคาดหวังให้เข้ามามีบทบาทมีส่วนร่วมกับการพัฒนา ดังเช่นแนวคิดที่รู้จักกันดีในนามของ “การสื่อสารเพื่อการพัฒนา” (Development Communication) ซึ่งอาจถือได้ว่าเป็นแนวคิดลูกผสมระหว่าง “การสื่อสาร” กับ “การพัฒนา”

และดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า ในปริภูมิของเรื่อง “การพัฒนา” นั้น ได้มีการเปลี่ยนแปลงกระบวนทัศน์มาอยู่ตลอดเวลา นี่จึงส่งผลสะท้อนมาถึงกระบวนทัศน์เรื่อง “การสื่อสารเพื่อการพัฒนา” ที่จำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ดังนั้น จากปัญหาการค้นคว้าวิจัยของแนวคิดเรื่อง “การสื่อสารเพื่อการพัฒนา” ในกระบวนทัศน์แรกๆที่มุ่งความสนใจอยู่ที่จะพัฒนาประสิทธิภาพและศักยภาพของการสื่อสารสมัยใหม่ให้เอื้ออำนวยประโยชน์ต่อโครงการพัฒนาต่างๆ

ในกระบวนทัศน์ชุดหลังๆก็เริ่มตั้งคำถามนำการศึกษาแบบใหม่ว่า การสื่อสารเพื่อพัฒนานั้น เป็นการพัฒนาเพื่อผลประโยชน์ของใคร และเป็นการสื่อสารโดยใครถึงใคร เป็นต้น

สำหรับแนวคิดเรื่อง “การสื่อสารเพื่อชุมชน” นั้น จัดเป็นแนวคิดปลีกย่อยแนวคิดหนึ่งของเรื่อง “การสื่อสารเพื่อการพัฒนา” หากทว่าเป็นแนวคิดที่มีพัฒนาการการก่อตัวขึ้นมาในชั้นหลัง ดังนั้นเพื่อทำความเข้าใจกับแนวคิดนี้ จึงจำเป็นต้องทบทวนแนวคิดการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่เคยมีมาก่อนในระยะแรกๆ

พัฒนาการของแนวคิดเรื่อง “การสื่อสารเพื่อการพัฒนา”

ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า โฉมหน้าของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาจะเป็นไปในลักษณะใดนั้น ย่อมขึ้นอยู่กับกระบวนทัศน์ของการพัฒนาในแต่ละยุคสมัย ซึ่งในที่นี้อาจจะแบ่งได้อย่างหยาบๆออกเป็น 3 ยุค ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น คือ

1. Dominant/ Modernization Paradigm
2. Dependency Paradigm
3. Alternative Paradigm

ในที่นี้จะกล่าวถึงคุณลักษณะสำคัญของแต่ละกระบวนทัศน์ การมอบหมายบทบาทของการสื่อสารในแต่ละกระบวนทัศน์ รวมทั้งข้อวิจารณ์กระบวนทัศน์แต่ละแบบในรายละเอียด

1. Dominant/ Modernization Paradigm

1.1 คุณลักษณะของการพัฒนา

J.Servaes [1983, 1996] ได้ประมวลคุณลักษณะหลายประการที่ประกอบ กันเป็นความเชื่ออยู่ในกระบวนทัศน์การพัฒนาความทันสมัยให้แก่สังคมที่ถูกใช้เป็นกระบวนทัศน์หลักเกือบทั่วโลกนับแต่ ค.ศ.1960 เป็นต้นมา

คุณลักษณะต่างๆ มีดังนี้

- การพัฒนาเป็นกระบวนการที่เกิดขึ้นในแต่ละสังคมอย่างเป็นเส้นตรงก้าวหน้าแบบขั้นบันได [Unilinear] เมื่อเกิดแล้วมีแต่ก้าวรุดไปข้างหน้า ไม่มีกระบวนการย้อนกลับ [Irreversible]
- การพัฒนามาถึงการเปลี่ยนแปลงโครงสร้าง [Structural Differentiation] และการทำหน้าที่ใหม่ๆ ของสถาบันสังคม [Functional Specialization]
- การพัฒนาเป็นกระบวนการที่มีเป้าหมายเพื่อสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ [Economic Growth] ด้วยการใช้เทคโนโลยีที่ลงทุนสูง [Capital-Intensive Technology]
- การวางแผนดำเนินการพัฒนานั้นต้องอาศัยการวางแผนจากส่วนกลาง [Centralized Planning] และกระบวนการพัฒนาทั้งหมดสามารถแบ่งออกได้เป็นขั้นๆ อย่างชัดเจน ประเทศที่กำลังพัฒนาแต่ละประเทศจะมีตัวชี้วัด [Indicators] ที่บ่งบอกขั้นตอนความก้าวหน้าของการพัฒนา [ความก้าวหน้าด้านการสื่อสารก็เป็นตัวชี้วัดตัวหนึ่ง]
- สาเหตุของความด้อยพัฒนานั้นเกิดจากปัจจัยภายใน [Endogenous Factors] เช่นการขาดเงินทุนในประเทศ ทักษะความสามารถของแรงงาน เทคโนโลยีทางการผลิตล้าหลัง ฯลฯ ดังนั้นในการพัฒนาจำเป็นต้องนำเอาปัจจัยจากภายนอก [เช่น เงินลงทุน เทคโนโลยี] เข้ามาช่วยสนับสนุนสังคมส่วนที่ก้าวหน้าของสังคม [Modern Sectors] และสร้างความทันสมัยให้แก่สังคมส่วนที่ยังล้าหลังอยู่ [Modernized Traditional Sectors]

1.2 บทบาทของการสื่อสารต่อการพัฒนา

จากแนวคิด “การพัฒนา” ที่ได้กล่าวมาข้างต้น กระบวนการพัฒนาสังคมใดสังคมหนึ่ง จึงเริ่มต้นด้วย

การที่แนวคิดใหม่ๆ [ที่ยังไม่เคยมีมาก่อนในสังคมนั้น] จะถูกนำเข้าไปในสังคมประเพณี โดยมีเป้าหมายที่จะเพิ่มขยายระดับรายได้ของบุคคล [GNP] หรือเพื่อยกมาตรฐานการดำรงชีพของคนในสังคม โดยผ่านวิธีการผลิตที่ทันสมัยและการพัฒนาปรับปรุงองค์กรสังคมต่างๆ ตัวอย่างรูปธรรมก็คือ การเปลี่ยนแปลงวิธีการทำนาของชาวนาไทยจากที่เคยใช้ควายเนื้อมาใช้ควายเหล็ก การเปลี่ยนแปลงจากการใช้ปุ๋ยธรรมชาติมาใช้ปุ๋ยเคมี การเปลี่ยนแปลงพันธุ์ข้าวพันธุ์เมืองมาเป็นพันธุ์ข้าวแบบใหม่ที่ได้ผลผลิตต่อไร่สูงกว่า เป็นต้น

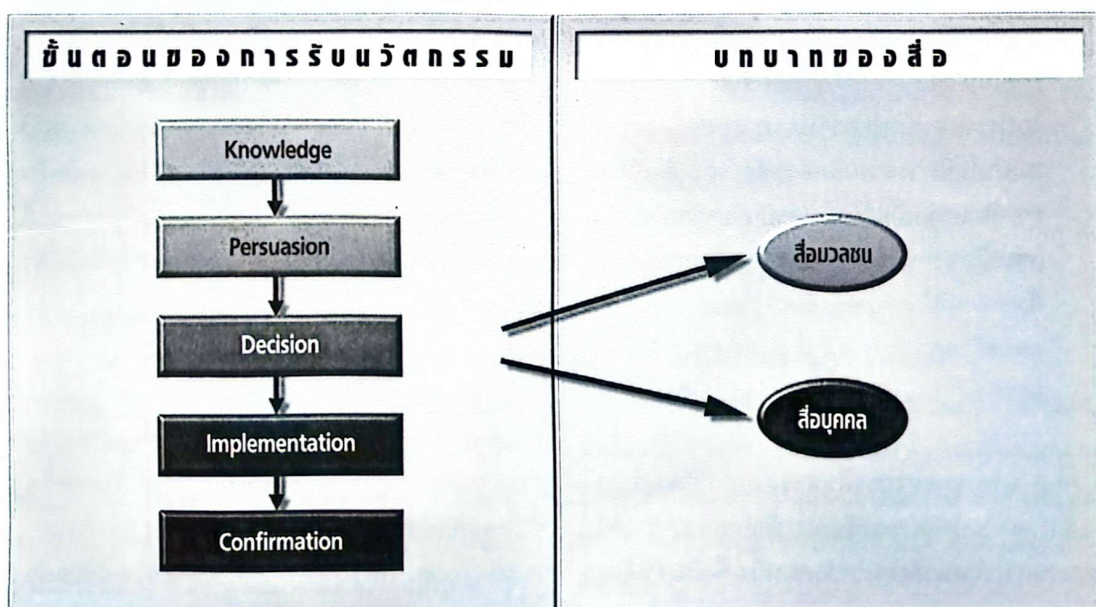
ในกระบวนการนี้ การสื่อสารจะมีบทบาทเป็นทั้งตัวบ่งชี้ระดับขั้นตอนความทันสมัยพัฒนาของสังคม [ตัวอย่างเช่น สังคมยิ่งพัฒนา ก็ยิ่งมีจำนวนการใช้สื่อมวลชนประเภทต่างๆ มากขึ้น] และเป็นเครื่องมือในการพัฒนา [Tool of Social Change] และเนื่องจากแนวคิดเรื่อง “การพัฒนา” จาก Dominant Paradigm นี้มีความเชื่อว่าคุณรู้ความเข้าใจเรื่องการพัฒนาจะมีอยู่ในหมู่ข้าราชการหรือนักวิชาการด้านการพัฒนาเท่านั้น บุคคลเหล่านี้จึงจำเป็นต้องถ่ายทอดเผยแพร่ความรู้ดังกล่าวไปให้แก่ประชาชนในชนบทที่ยังขาดความรู้ความเข้าใจดังกล่าว ดังนั้นแบบจำลองของการสื่อสารที่นำมาใช้จึงเป็นแบบจำลองที่เรียกว่า *Transmission Model* อันเป็นแบบจำลองของการสื่อสารที่เน้นการไหลของข่าวสารจากผู้ส่งสารไปยังผู้รับสารเพียงทางเดียว [One-Way] โดยผู้ส่งสารมีความตั้งใจจะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในฝ่ายผู้รับสาร [Cause-Effect] แต่เพียงฝ่ายเดียว [Linear] ประสิทธิภาพของการสื่อสารแบบนี้ขึ้นอยู่กับปริมาณการเปิดรับข่าวสาร [Media Exposure] ของฝ่ายผู้รับสาร หากมีการเปิดรับข่าวสารบ่อยครั้ง แนวคิดใหม่ๆ ที่เกี่ยวกับการพัฒนา ก็จะถูกถ่ายทอดจากเจ้าหน้าที่การพัฒนาของรัฐไปยังประชาชน

มีตัวอย่างนักวิชาการด้านนิเทศศาสตร์ 3 ท่านที่เป็นตัวแทนแนวความคิดของการสื่อสารเพื่อการพัฒนา กระแสหลัก เช่น Daniel Lerner [1958] ในหนังสือที่เป็นคู่มือของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาของเขาคือ *The Passing of the Traditional Society* มิตินี้ Lerner เน้นหนัก

เป็นพิเศษคือ ค่านิยมของสังคมและทัศนคติของบุคคล Lerner อธิบายว่า ในท้ายที่สุดแล้ว บรรดาสังคมประเพณีอันได้แก่ สังคมด้อยพัฒนาทั้งหลายก็จำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงมาเป็นสังคมสมัยใหม่ [Modern Society] อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ โดยอาศัยเส้นทางที่สังคมที่พัฒนาแล้วทั้งหลายได้เคยเดินผ่านมา ในกระบวนการเปลี่ยนแปลงจากสังคมประเพณีมาเป็นสังคมทันสมัยนี้ปัจเจกบุคคลก็ต้องเปลี่ยนแปลงทัศนคติและค่านิยมมาเป็นคนที่ทันสมัยด้วย [มีคุณลักษณะหลายประการที่บ่งบอกความเป็นคนทันสมัย เช่น มีความคิดกว้างขวาง มีวิธีคิดแบบเป็นเหตุเป็นผลอย่างเป็นวิทยาศาสตร์รู้จักคิดในบทบาทของคนอื่นได้ที่เรียกว่ามี Empathic Understanding ฯลฯ]

Lerner ได้ระบุตัวแปรต่างๆที่จะเข้ามาเกี่ยวข้องกับกระบวนการเปลี่ยนแปลงของบุคคลและสังคมดังกล่าว และในบรรดาตัวแปรเหล่านี้ การเปิดรับสื่อมวลชน [Media Exposure] ก็เป็นตัวแปรสำคัญตัวหนึ่งท่ามกลางตัวแปรอื่นๆ เช่น การเปลี่ยนแปลงไปเป็นสังคมเมือง [Urbanization] อัตราการรู้หนังสือ [Literacy] รายได้ต่อหัวเพิ่มขึ้น และการมีส่วนร่วมทางการเมือง ด้วยเหตุนี้บรรดานักวิจัยด้านการสื่อสารเพื่อการพัฒนาในยุคแรกๆ จึงมุ่งเน้นการหาความสัมพันธ์และบทบาทของการสื่อสารที่มีต่อตัวแปรเหล่านี้ เช่น บทบาทของการเปิดรับข่าวสารจากสื่อมวลชนกับการเพิ่มอัตราการรู้หนังสือ เป็นต้น

สำหรับนักวิชาการท่านที่สองคือ E. M. Rogers ที่ยังคงสนใจค้นคว้าและพัฒนาแนวคิดเรื่องการสื่อสารเพื่อพัฒนามาอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน Rogers มีความสนใจในแนวคิดที่เรียกว่า "นวัตกรรม" [Innovation] อันอาจจะหมายถึงทั้งสิ่งที่เป็นรูปธรรม เช่น วัสดุอุปกรณ์แบบใหม่ๆ หรือสิ่งที่เป็นนามธรรม เช่น แนวคิดใหม่ๆ ซึ่งเขาสนใจว่า กระบวนการแพร่กระจายนวัตกรรมเหล่านี้เข้าไปในสังคมหนึ่งๆได้อย่างไร ในหนังสือ *Diffusion of Innovations* [1962] Rogers เสนอว่า ลำพังการถ่ายทอดแนวคิดใหม่ๆจากสื่อมวลชนตรงไปยังประชาชนนั้นไม่สามารถจะรับประกันผลสำเร็จได้ หากจำเป็นต้องใช้แบบจำลองสองจังหวะ [Two-Step Flow of Information] กล่าวคือ ต้องจัดให้ข่าวสารไหลจากสื่อมวลชนไปยังกลุ่มผู้นำความคิดในชุมชน [Opinion Leaders] เป็นจังหวะแรก จากนั้นจึงเป็นการไหลลงหวัที่ส่งจากกลุ่มผู้นำความคิดไปยังมวลชนอีกทอดหนึ่ง ความจำเป็นที่ต้องใช้แหล่งข่าวสาร 2 ชนิดนั้นก็เนื่องจากแหล่งข่าวสารแต่ละอย่างต่างทำหน้าที่ได้เฉพาะตัว เช่น สื่อมวลชนจะทำหน้าที่ได้เพียงถ่ายทอดและโน้มน้าวด้วยข้อมูลเท่านั้น หากทว่าในขั้นตอนของการตัดสินใจลงมือปฏิบัติหรือการใช้นวัตกรรมนั้นต่อเนื่องไปอย่างถาวรยาวนาน จำเป็นต้องอาศัยคำแนะนำและการสนับสนุนจากสื่อบุคคลที่เป็นกลุ่มผู้นำในท้องถิ่นเอง ดังแผนภาพข้างล่างนี้

แม้ว่าในแบบจำลองของ E. Rogers จะผนวกเอาส่วนประกอบของท้องถิ่น เช่น กลุ่มผู้นำชุมชนเข้ามาอยู่ในแบบจำลองการสื่อสาร แต่ทว่าลักษณะโดยพื้นฐานของแนวคิดของ Rogers ที่มีต่อการสื่อสารนั้น ยังไม่เปลี่ยนแปลงไป กล่าวคือยังเน้นการวางแผนการพัฒนาจากเจ้าหน้าที่รัฐที่อยู่เบื้องบน (Top-Down, Hierarchy) ที่นั่งวางแผนจากส่วนกลาง (Centralized Planning) แล้วถ่ายทอดแนวคิดดังกล่าวลงไปยังประชาชนผู้รับสาร

ส่วนนักวิชาการด้านนิเทศศาสตร์การพัฒนามีกท่านหนึ่งคือ Wilbur Schramm ได้นำเสนอบทบาทของการสื่อสารมวลชนที่มีต่อการพัฒนาประเทศเอาไว้อย่างชัดเจนในหนังสือชื่อ *Mass Media and National Development* [1964] เช่นเดียวกับนักคิดกระแสหลักที่มองว่าการพัฒนาคือกระบวนการเปลี่ยนแปลงสังคมที่ต้องริเริ่มจากเบื้องบนเป็นอันดับแรก (อันได้แก่ บุคคลที่อยู่ในหน่วยงานรัฐ) แล้วจึงค่อยๆ เลื่อนไหลไปสู่ประชาชนข้างล่าง (Top-Down Approach) กระแสการไหลของแนวคิดการพัฒนามีทิศทางเดียวเท่านั้น (Uni-Directional) นอกจากนั้น Schramm ก็ยังใช้ทัศนะแบบสังคมศาสตร์กระแสหลักที่เชื่อว่า การเปลี่ยนแปลงสังคมโดยรวมเริ่มมาจากการที่ปัจเจกบุคคลแต่ละคน และสถาบันย่อยๆ ของสังคมจะค่อยๆ เปลี่ยนแปลงตัวเองไปทีละเล็กละน้อย เมื่อคนเกือบทั้งหมดหรือส่วนใหญ่เปลี่ยนแปลงไป สังคมโดยรวมก็เปลี่ยนแปลงตามไปด้วยแน่นอนว่าในการเปลี่ยนแปลงปัจเจกบุคคลนั้น ในสังคมสมัยใหม่นี้ กลไกทางสังคมที่มีบทบาทโดดเด่นที่สุดก็คือสื่อมวลชนนั่นเอง

แนวคิดเรื่อง “การพัฒนา” และ “การสื่อสารเพื่อการพัฒนา” ที่เป็นกระบวนทัศน์หลักนี้ได้ถูกนำไปใช้ในการปฏิบัติในแทบจะทุกประเทศด้อยพัฒนาที่อยู่ในค่ายของโลกทุนนิยมเสรีในช่วงทศวรรษ 1950-1970 ดังนั้นควบคู่ไปกับแผนการพัฒนาประเทศด้วยการระดมสร้างโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ถนน เขื่อน ไฟฟ้า ฯลฯ ก็มีการขยายตัวของสื่อมวลชนสมัยใหม่เช่น หนังสือพิมพ์ ภาพยนตร์ วิทยุ โทรทัศน์ ฯลฯ ตามไปด้วย สื่อสมัยใหม่เหล่านี้ได้ช่วยในการแพร่กระจายแนวคิดเรื่องการพัฒนา

สังคมให้กลายเป็นสังคมที่ทันสมัย (ตัวอย่างในกรณีของไทยก็เช่น การที่หนังสือพิมพ์และวิทยุช่วยประกาศคำขวัญ “น้ำไหล ไฟสว่าง ทางดี มีงานทำ” เป็นต้น) พร้อมๆ กับการนำเอาโครงการพัฒนาต่างๆ เข้าไปในชนบท ในแวดวงวิชาการสื่อสารมวลชนมีการค้นคว้าวิจัยอย่างมากมายว่า จะใช้สื่อสมัยใหม่เข้ามาหนุนช่วยโครงการพัฒนาต่างๆ ได้อย่างไร

1.3 ข้อวิจารณ์กระบวนทัศน์หลักเรื่อง

การพัฒนาและการสื่อสาร

หลังจากบรรดาประเทศในโลกที่สามได้นำเอาแนวคิดของกระบวนทัศน์ Modernistic ไปลงมือดำเนินการในภาคปฏิบัติมาได้สัก 2 ทศวรรษ ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นในความเป็นจริงก็ไม่ใช่เป็นไปตามที่นักวิชาการด้านการพัฒนาของกระบวนทัศน์นี้ตั้งความคาดหวังเอาไว้ การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจที่เกิดขึ้นมิได้ถูกแบ่งสรรกระจายอย่างยุติธรรม ทำให้ช่องว่างระหว่างคนรวยกับคนจนขยายกว้างมากขึ้น และแม้จะมี “ความทันสมัย” เกิดขึ้นในบางส่วนของสังคม เช่น มีถนนหนทาง ไฟฟ้า น้ำประปา ตึกอาคารสมัยใหม่ แต่ทว่ายังไม่มี “พัฒนา” สถาบันต่างๆ ทางสังคมติดตามมาที่เรียกว่าเป็น “มีความทันสมัยแต่ไม่พัฒนา” (Modernization without Development) เช่น สถาบันทางการเมืองยังมีวงจรอุปาทนของเผด็จการทหารสลับกับการเลือกตั้งเป็นระยะๆ เกิดปัญหาสังคมใหม่ๆ ติดตามมา เช่น ปัญหาการล่มสลายของชนบท สถาบันครอบครัวคลอนแคลน ทรัพยากรธรรมชาติเสื่อมโทรม ฯลฯ

ท่ามกลางปรากฏการณ์ที่เป็นจริงนี้ จึงเป็นข้อวิพากษ์วิจารณ์กระบวนทัศน์ Modernistic ในหลายประเด็น ตัวอย่างเช่น

- แนวคิดการพัฒนาแบบ Modernistic นั้น มีลักษณะที่ถือเอากรอบข้อเท็จจริงจากชาติใดชาติหนึ่งเป็นศูนย์กลาง แล้วขยายออกไปสรุปยังประเทศอื่นๆ ที่เรียกว่ามีลักษณะ *Ethnocentric* ทั้งนี้เนื่องจากแบบจำลองการพัฒนาขั้นตอน

การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจที่เป็นแผนปฏิบัติของกระบวนการนี้ ประเทศตะวันตกเคยทดลองใช้ในการฟื้นฟูเศรษฐกิจของประเทศเยอรมันในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 และเมื่อใช้ได้ผลกับประเทศเยอรมัน ก็จัดทำขึ้นมาเป็นแบบจำลองและคาดหวังว่าจะใช้ได้กับประเทศทุกประเทศ โดยลืมความแตกต่างอย่างมหาศาลระหว่างสังคมเยอรมันกับสังคมในโลกที่สาม

- การพัฒนาแบบกระแสหลักนั้น ให้ความสนใจแต่มิติเศรษฐกิจเพียงด้านเดียว โดยละเลยมิติอื่นๆ ของสังคม ดังเช่นที่แผนพัฒนาแผนแรกของไทยก็มีชื่อเพียงว่า “แผนพัฒนาเศรษฐกิจ” เท่านั้น และมิติเศรษฐกิจที่สนใจนั้นก็เพียงมิติเชิงปริมาณเท่านั้น กล่าวคือ สนใจแต่ตัวเลขอัตราการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจและรายได้ประชาชาติ โดยไม่ได้ใส่ใจกับเรื่อง “คุณภาพชีวิตของประชาชน” ไม่ว่าจะเป็นคุณภาพในการพัฒนาปรับปรุงชีวิตของตนเอง เสรีภาพในการแสดงความคิดเห็น การใช้เวลารว่าง โอกาสในการเรียนรู้ การขยายสิ่งแวดล้อมด้านสังคมและวัฒนธรรม ฯลฯ มิติที่กล่าวมานี้ไม่ได้อยู่ในสายตาของนักวางแผนการพัฒนาในยุคแรกๆ เลย

- นอกเหนือจากการวิจารณ์แนวคิดเรื่อง “การพัฒนา” แล้ว ก็ยังมีข้อวิจารณ์มาถึงแนวคิดเรื่อง “การสื่อสารเพื่อการพัฒนา” ที่เป็นเครื่องมือของการพัฒนาในหลายแง่หลายมุม เช่น Bordenave (1977) ตั้งคำถามเกี่ยวกับเป้าหมายและความเชื่อเบื้องต้น (Basic Assumption) ของกระบวนการทัศนกระแสหลักของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาว่า แนวคิดนี้มีมติความเชื่อว่าการกระทำและพฤติกรรมที่ประชาชนผู้รับสารกำลังกระทำอยู่นั้น เป็นพฤติกรรมที่ผิดและด้อยพัฒนา ดังนั้นผู้ส่งสารจึงต้องมีเป้าหมายที่จะใช้การสื่อสารเพื่อโน้มน้าวชักชวน (Persuasive Communication) ผู้รับสารให้เปลี่ยนพฤติกรรมและเชื่อด้วยวิธี

การชักชวนข่าวสารที่มีปริมาณมากพอและมีประสิทธิภาพจะสามารถเปลี่ยนแปลงการกระทำและพฤติกรรมของผู้รับสารได้อย่างแน่นอน เพราะการโน้มน้าวชักชวนด้วยสื่อสมัยใหม่นั้นสามารถจะเอาชนะบรรดาความเชื่อแบบเก่าๆ ธรรมเนียมประเพณีที่เคยปฏิบัติกันมาอย่างยาวนาน รวมทั้งอิทธิพลของสื่อบุคคลที่มีอยู่ในท้องถิ่นได้ด้วยอย่างเห็นได้อย่างชัดเจนที่สุดในกรณีของไทยก็เช่น บรรดาพฤติกรรมทางด้านสาธารณสุข เช่น ข้อห้ามมิให้ผู้หญิงหลังคลอดรับประทานอาหารอื่นๆ นอกจากข้าวกับเกลือ เป็นต้น

Bordenave ให้ข้อสรุปว่าเป้าหมายและวิธีการสื่อสารแบบที่เป็นทางเดียว (One-Way Communication) นั้น ได้พิสูจน์ประสิทธิภาพของตัวเองแล้วว่า ในกรณีส่วนใหญ่จะประสบความสำเร็จล้มเหลว เนื้อหาข่าวสารแบบใหม่ๆ ไม่สามารถเอาชนะความเชื่อและธรรมเนียมปฏิบัติของชาวบ้านที่เคยมีมาอย่างยาวนาน โดยเขาได้วิเคราะห์สาเหตุของความล้มเหลวเอาไว้ว่า เนื่องจากการสื่อสารเพื่อการพัฒนากระแสหลักนั้น มิได้เปิดโอกาสให้บุคคลได้ตั้งคำถามได้แสดงความสงสัยข้อข้องใจของตน ดังนั้นเมื่อมีเนื้อหาข่าวสารสองระบบที่ขัดแย้งกันและจำเป็นต้องตัดสินใจเลือกเพียงอย่างเดียวประชาชนจึงมักเลือกอยู่กับความคิดเก่าที่คุ้นเคยมาช้านานมากกว่าจะไม่เข้าหาแนวคิดใหม่ที่แปลกหน้า (ที่แม้จะได้รับการโฆษณาโน้มน้าวอย่างหนักก็ตาม)

- ข้อวิจารณ์อีกประการหนึ่งก็คือ แนวคิดการสื่อสารเพื่อการพัฒนากระแสหลักนั้นมักมีแนวโน้มร่วมกับแนวคิดการพัฒนากระแสหลัก กล่าวคือ สนใจแต่มิติในเชิงปริมาณของการสื่อสารเท่านั้น เช่น จะสนใจแต่ปริมาณของการเปิดรับสาร หากแต่มองข้ามความสำคัญของมิติเชิงคุณภาพของการเปิดรับนั้น เช่น ไม่ได้ดูคุณลักษณะของเนื้อหาที่ชาวบ้านเปิดรับชม

เพราะฉะนั้นถึงแม้ประชาชนจะเปิดดูโทรทัศน์อย่างมาก แต่ทว่าเนื้อหาในโทรทัศน์นั้นแทบจะไม่มีข่าวสารเกี่ยวกับการพัฒนาเลย เช่นนี้แล้ว การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมของประชาชนจะบรรลุผลได้อย่างไร ข้อวิจารณ์เกี่ยวกับคุณลักษณะของเนื้อหา บริบทของการเปิดรับข่าวสารเหล่านี้ ได้กลายมาเป็นข้อคิดสำหรับนักวิชาการด้านนิเทศศาสตร์พัฒนาการในยุคหลังที่จะสร้างกระบวนทัศน์ใหม่โดยให้ความสนใจกับการออกแบบเนื้อหาข่าวสาร (Design of Media Messages) โดยที่ ต้องมีการประเมินความต้องการของผู้รับสารอย่างเป็นระบบ และควรที่จะให้ผู้รับสารเข้ามามีส่วนร่วมในการออกแบบเนื้อหาข่าวสาร ดังจะได้กล่าวถึงต่อไป

จากข้อวิจารณ์ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการสื่อสารที่กล่าวมา Bordenave เสนอว่า จำเป็นต้องมีการปฏิรูประบบการสื่อสารของชุมชนเสียใหม่ โดยเขาดังข้อสังเกตว่า เพราะเหตุใดการสื่อสารระหว่างบุคคล (Interpersonal Communication) จึงทำงานอย่างได้ผลมากกว่าการสื่อสารมวลชน ดังนั้น หากผู้ดำเนินงานพัฒนาต้องการใช้การสื่อสารเป็นเครื่องมือในการเปลี่ยนแปลงความเชื่อและการกระทำของประชาชนอย่างแท้จริงแล้ว ก็ต้องเรียนรู้และนำเอาหลักการบางอย่างจากระบบการสื่อสารระหว่างบุคคลมาใช้ในการสื่อสารเพื่อการพัฒนา โดยเริ่มจากการปรับเปลี่ยนเป้าหมายของการสื่อสารที่จะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่ฝ่ายของผู้รับแต่เพียงฝ่ายเดียวตามแบบจำลอง Transmission Model มาเป็นเป้าหมายที่จะต้องมีการเปลี่ยนแปลงจากทั้งสองฝ่าย ทั้งด้านผู้ส่งสารและผู้รับสารจะต้องปรับเปลี่ยนเข้าหากันตามแบบจำลอง Ritualistic Model (ที่เชื่อว่าเป้าหมายของการสื่อสารคือ การสร้างความเข้าใจร่วมกัน) ในกระบวนการสื่อสารต้องมีการสร้างกลไกที่จะเอื้ออำนวยให้มีการแลกเปลี่ยนข้อมูลและความคิดเห็นอย่างต่อเนื่องอยู่ตลอดเวลา นี่จะเป็นหลักการพื้นฐานสำหรับการสร้างกระบวนทัศน์ใหม่เรื่องการสื่อสารแบบมีส่วนร่วม (Participatory Communication) ต่อไป

2. Dependency Paradigm

2.1 แนวคิดเรื่อง "การพัฒนา"

กระบวนทัศน์ Dependency นั้น พัฒนาค้นมาในช่วงทศวรรษ 1960 โดยมีเนื้อหาต่อต้านกระบวนทัศน์ Modernistic แนวคิดหลักของกระบวนทัศน์นี้ก็คือ แนวคิดและการพัฒนาแบบ Top-down Approach ของกระบวนทัศน์ Modernistic นั้นมิใช่ประโยชน์เลย นอกจากเป็นกลไกในการพัฒนาความสัมพันธ์ที่พึ่งพาระหว่างประเทศที่พัฒนาแล้วกับประเทศที่ด้อยพัฒนาขึ้นมา ทั้งนี้เพื่อดูดซับเอาทรัพยากรและความมั่งคั่งจากประเทศด้อยพัฒนาไปเลี้ยงประเทศที่พัฒนาแล้วนั่นเอง ดังนั้นจึงเป็นไปได้เลยที่ประเทศที่ด้อยพัฒนาจะมีความเจริญขึ้นมาได้ด้วยการพัฒนาตามกระแสหลัก ข้อเสนอสำคัญๆ ของกระบวนทัศน์ Dependency จึงกล่าวว่า

- การวิเคราะห์กระบวนการพัฒนาจะต้องแยกดูความสัมพันธ์ระหว่างประเทศที่พัฒนาแล้วที่เรียกว่าประเทศศูนย์กลาง และประเทศด้อยพัฒนาที่เรียกว่าประเทศรอบนอก (Peripheral)
- อุปสรรคที่กีดขวางการพัฒนาของบรรดาประเทศรอบนอกนั้น มิได้เกิดมาจากปัจจัยภายในสังคมของประเทศที่ด้อยพัฒนาเอง หากแต่เกิดมาจากปัจจัยภายนอก อันได้แก่ ความสัมพันธ์ที่พึ่งพาและเอาเปรียบของประเทศศูนย์กลาง
- เนื่องจากมีการดูดซับความมั่งคั่งจากประเทศรอบนอกไปหล่อเลี้ยงประเทศศูนย์กลาง ดังนั้นความเจริญก้าวหน้าของประเทศที่พัฒนาแล้วจึงเกิดมาจากความด้อยพัฒนาของประเทศรอบนอกนั่นเอง
- หากประเทศรอบนอกต้องการที่จะพัฒนาดินแดนเองอย่างแท้จริง ก็จำเป็นต้องตัดขาดตัวเองออกจากประเทศศูนย์กลาง [Dissociation] ออกจาก

เศรษฐกิจระบบตลาดโลกและต้องมียุทธศาสตร์
พึ่งตนเอง (Self-reliance) แทนการพึ่งพา

2.2 บทบาทของการสื่อสารในการพัฒนา

ในกระบวนทัศน์ Dependency นี้ Servaes (1991) แบ่งว่า มีอยู่ 2 สำนักที่กล่าวถึงเรื่องบทบาทของการสื่อสารในการพัฒนา คือสำนัก Culturalist และสำนัก Political Economy จุดร่วมกันระหว่างทั้งสองสำนักก็คือ ในการวิเคราะห์เรื่องบทบาทของการสื่อสารในการพัฒนานั้น ทั้งสองกลุ่มจะให้ความสนใจกับเรื่อง “ความเสมอภาคเท่าเทียม” ในเรื่องการไหลเวียนของข่าวสารระหว่างประเทศอุตสาหกรรมที่พัฒนาแล้วกับประเทศกำลังพัฒนา

สำหรับสำนักคิด Culturalist นั้น จะศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างวัฒนธรรมการสื่อสารและอุดมการณ์งานวิจัยของนักวิชาการสำนักนี้ เช่น Tunstall, Varis ซึ่งได้เก็บรวบรวมข้อมูลจากการไหลเวียนของข่าวสารที่มีลักษณะไม่เสมอภาคระหว่างประเทศที่อยู่ในซีกโลกทางเหนือ (ประเทศพัฒนาแล้ว) กับประเทศในซีกโลกทางใต้ (ประเทศด้อยพัฒนา) และพบว่า จะมีแต่ข่าวสารจากประเทศศูนย์กลางเท่านั้นที่ไหลไปสู่ประเทศรอบนอก และกลายเป็นอุปสรรคปิดกั้นมิให้มีการไหลเวียนของข่าวสารในระหว่างประเทศด้อยพัฒนาด้วยกัน แม้ว่าจะมีเขตแดนใกล้ชิดติดกันก็ตาม ตัวอย่าง เช่น ประเทศไทยและประเทศมาเลเซีย ล้วนแล้วแต่รับข่าวสารเรื่องสหรัฐฯ จาก CNN ด้วยกันทั้งคู่ แต่ไม่มีการแลกเปลี่ยนข่าวสาร

ส่วนสำนัก Political Economy นั้น นักวิชาการเช่น Schiller ได้พยายามแสดงผลงานวิจัยที่พิสูจน์ให้เห็นว่าการชุดรีดและเอาเปรียบทางด้านเศรษฐกิจการเมืองระหว่างประเทศนั้น แยกไม่ออกจากการครอบงำด้านการสื่อสารและวัฒนธรรม ดังนั้นประเทศศูนย์กลางจึงต้องทำให้ประเทศรอบนอกมาพึ่งพาตนเองทั้งด้านเศรษฐกิจและด้านผลผลิตของสื่อ และเนื่องจากการสื่อสารเป็นสินค้าด้านอุดมการณ์ ดังนั้นเมื่อประชาชนในโลกที่สามเปิดรับข่าวสารและความบันเทิงจากโลกตะวันตก จึงรับเอามาตรฐาน ค่านิยม และอุดมการณ์ต่างๆจากโลก

ตะวันตกมาด้วย ในทางกลับกัน เมื่อประชาชนในโลกที่สามตกอยู่ใต้ค่านิยม อุดมการณ์ของโลกตะวันตก ก็ต้องเสียเงินใช้จ่ายซื้อสื่อที่สร้างจากโลกตะวันตกมากขึ้น

2.3 ข้อวิจารณ์กระบวนทัศน์ Dependency

ถึงแม้ว่ากระบวนทัศน์ Dependency จะถือกำเนิดขึ้นมาเพื่อต่อต้านกระบวนทัศน์ Modernistic แต่ก็มีข้อวิจารณ์กระบวนทัศน์ใหม่นี้ใน 2 ประเด็นใหญ่ๆ ประเด็นแรกก็คือ เนื่องจากกระบวนทัศน์นี้ได้กล่าวโทษว่า อุปสรรคที่สำคัญของการพัฒนาประเทศเกิดมาจากปัจจัยภายนอกคือ การเอาัดเอาเปรียบของประเทศศูนย์กลาง ดังนั้นกระบวนทัศน์นี้ จึงมองข้ามอุปสรรคที่เกิดจากปัจจัยภายใน เช่น โครงสร้างชนชั้นภายในประเทศโลกที่สาม ปัญหาการคอร์รัปชันของเจ้าหน้าที่รัฐ และนักการเมือง ความไม่มีเสถียรภาพทางการเมือง ฯลฯ

นอกจากนั้น Servaes (1989) ยังวิจารณ์ว่า แม้ว่าพิจารณาโดยผิวเผิน กระบวนทัศน์ทั้งสองจะมีลักษณะขัดแย้งกัน แต่ความจริงแล้ว เขาเห็นว่า แนวคิดที่เกี่ยวกับ “การพัฒนา” ของกระบวนทัศน์ทั้งสองนั้น แทบจะไม่แตกต่างกันเลย ทั้งสองกระบวนทัศน์ยังคงเน้นว่า การพัฒนาก็คือ การสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และยังคงใช้มิติเชิงปริมาณเป็นแนวทางหลักในการศึกษา เช่นเดียวกับแนวคิดเรื่องการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่ยังคงเป็นรูปแบบการสื่อสารแบบ Top-Down/One-Way และวางแผนจากส่วนกลางเช่นกระบวนทัศน์กระแสหลักนั่นเอง

3. Alternative/ Multiplicity Paradigm

3.1 การปรับเปลี่ยนความหมายของ “การพัฒนา”

ในขณะที่กระบวนทัศน์ Dependency นั้น ถูกสร้างขึ้นเพื่อมีเป้าหมายที่จะตอบโต้วิพากษ์วิจารณ์ Modernistic Paradigm เป็นการเฉพาะ เนื้อหาของกระบวนทัศน์ Dependency จึงมีลักษณะเป็นบทกลับของกระบวนทัศน์กระแสหลักเกือบทั้งหมดแบบกลับหัวเป็นดำ ไม่ว่าจะเป็นการวิเคราะห์สาเหตุของความด้อย

พัฒนา หรือวิธีการที่จะแก้ไขความด้อยพัฒนาที่ตาม ส่วน Alternative Paradigm (ที่อาจปรากฏในหลายๆชื่อ) มีลักษณะการนำเสนอที่แตกต่างไปจาก Dependency Paradigm กล่าวคือ ไม่เพียงแต่จะกลับขาเป็นคำเท่านั้น หากแต่ได้นำเสนอสีสันใหม่ทั้งหมดของแนวคิดการพัฒนา

แม้ว่า Alternative Paradigm จะประกอบด้วยแนวคิดอันหลากหลายจากนักคิดหลายท่าน แต่ทว่าจุดเริ่มต้นพื้นฐานของทุกแนวคิดในกระบวนทัศน์นี้ ก็คือ

- Alternative Paradigm ไม่เชื่อว่า มีสูตรสำเร็จเพียงสูตรเดียวของการพัฒนาที่สามารถใช้ได้ผลในทุกสังคมเช่นสองกระบวนทัศน์แรก หากทว่ากระบวนทัศน์ใหม่มีความเชื่อว่า มีแนวความคิดพัฒนาที่หลากหลายซึ่งสังคมแต่ละสังคมจะสร้างสรรค์ขึ้นมา ไม่ว่าจะเป็นการตอบคำถามในเรื่องเป้าหมายของการพัฒนาว่า “สังคม/ ชุมชน/ หมู่บ้านของเราจะพัฒนาสังคมของเราให้เป็นไปแบบใด เพื่ออะไร” ก็ถูกกำหนดมาจากสังคมแต่ละแห่ง ซึ่งไม่จำเป็นต้องเหมือนกัน กล่าวคือกระบวนทัศน์ใหม่นี้ได้ลดลักษณะ “ที่เป็นสากล” (Universalistic) ของแนวความคิดพัฒนาให้น้อยลง และเพิ่มสัดส่วนของลักษณะ “ที่เป็นท้องถิ่น” (Localistic) ให้มากขึ้น ดังนั้นในขณะที่บางสังคมอาจจะถือเอา “ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ” เป็นเป้าหมาย บางสังคมอาจจะกำหนดเอา “เศรษฐกิจเพียงแค่อพอเพียง” เป็นเป้าหมายก็ได้
- นอกเหนือจากเป้าหมายและปรัชญาของการพัฒนาแล้ว แม้แต่วิธีการที่จะบรรลุเป้าหมายก็จะมีลักษณะ “สูตรใครก็สูตรมัน” เช่นเดียวกัน ไม่จำเป็นว่า ทุกสังคมจะต้องใช้บันไดขั้นตอนความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของ Rostow เป็นหนทางในการพัฒนาประเทศ เพราะแม้ว่าหลายสังคมอาจจะมีเป้าหมายการพัฒนาแบบ

เดียวกัน แต่ก็มีเส้นทางหลายเส้นที่จะเดินทางไปสู่จุดมุ่งหมายปลายทางเดียวกัน และยังในกรณีที่เป็นเป้าหมายการพัฒนาของแต่ละประเทศเป็นคนละเป้าหมายแล้ว เส้นทางที่จะนำไปสู่เป้าหมายก็ยังไม่จำเป็นต้องเป็นเส้นทางสายเดียวกัน

- นอกเหนือจากการเปลี่ยนแปลงในด้านแนวคิดและแนวทางในภาคปฏิบัติของการพัฒนาแล้ว การเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ยังส่งผลกระทบต่อแวดวงวิชาการที่เป็นเสมือนทั้งกองหน้าและกองส่งกำลังบำรุงของการพัฒนา ในขณะที่นักพัฒนาภาครัฐและเอกชน รวมทั้งประชาชนกลุ่มต่างๆกำลังแสวงหาแนวทางใหม่ๆของการพัฒนา นักวิชาการที่สนใจเรื่องการพัฒนาสังคมก็ได้เกาะติดศึกษาวิจัยปรากฏการณ์แบบใหม่ๆที่เกิดขึ้น เช่น วิธีการพัฒนาแบบมีส่วนร่วมของประชาชน การพัฒนาแบบจากล่างขึ้นบน (Bottom-Up Approach) นักวิชาการที่สังกัดกระบวนทัศน์ใหม่พบว่า นอกจากเนื้อหาสาระทางวิชาการของการพัฒนาจะเปลี่ยนแปลงไปเป็นแบบใหม่แล้ว (เช่น เปลี่ยนจากการเน้น “ความทันสมัยก้าวหน้า” มาเป็น “การย้อนกลับไปหารากเหง้าภูมิปัญญาดั้งเดิม”) แม้แต่เครื่องมือของการศึกษา คือวิธีวิทยาในการศึกษาก็จำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงไปด้วย ดังนั้น จากการเน้นการวิจัยในเชิงปริมาณที่สอดคล้องกับการวัดความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ การศึกษาการพัฒนาแนวใหม่ ก็เปลี่ยนมาเน้นวิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ เช่น การสังเกตอย่างมีส่วนร่วม การศึกษาวัฒนธรรมชุมชน การศึกษาบทบาทของศาสนา-ประเพณีในโครงการพัฒนาด้วยวิธีการวิจัยด้านมานุษยวิทยา เป็นต้น

มีนักวิชาการหลายท่านได้นำเสนอลักษณะสำคัญของกระบวนทัศน์การพัฒนาแบบใหม่ ตัวอย่างเช่น

3.1.1 J. Servaes (1996) ได้สรุปลักษณะสำคัญๆ ของกระบวนทัศน์ใหม่ของการพัฒนาที่เขาเรียกว่า Multiplicity Paradigm เอาไว้ดังนี้

- เนื่องจากประเทศทั้งหลายในโลกนี้จำเป็นต้องพึ่งพากันไม่ในทางใดก็ทางหนึ่ง ดังนั้น ทั้งปัจจัยภายในและปัจจัยภายนอกจึงน่าจะเป็นสาเหตุร่วมกันในการอธิบายความด้อยพัฒนาของประเทศหนึ่งๆ
- การศึกษาเรื่องการพัฒนาจำเป็นต้องศึกษาการพัฒนาของประเทศหนึ่งๆ ในท่ามกลางบริบทของสังคมโลก ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ระหว่าง ประเทศศูนย์กลางกับประเทศรอบนอก หรือความสัมพันธ์ภายในของแต่ละประเทศ
- แนวทางการศึกษาการพัฒนานั้น ควรจะให้ความสนใจกับ “เนื้อหา” ของการพัฒนาให้มากขึ้นแทนที่จะสนใจแต่ “รูปแบบ” สูตรสำเร็จของการพัฒนา
- ไม่มีแบบจำลองสากลสำหรับการพัฒนา แต่ละสังคมต้องพัฒนากลยุทธ์การพัฒนาสำหรับตัวเองขึ้นมาเอง

3.1.2 E. Rogers (1976) ได้นำเสนอคุณลักษณะสำคัญของกระบวนทัศน์ใหม่ของการพัฒนาที่ค่อนข้างคำนึงถึงมิติของการเมืองในความหมายของการจัดสรรและกระจายอำนาจที่มาจากแหล่งต่างๆ ของสังคม ดังนี้

- ต้องมีการกระจายข่าวสารข้อมูล และผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและสังคมอย่างเสมอภาคยุติธรรม
- ประชาชนต้องมีส่วนร่วมอย่างเต็มที่ในการพัฒนาตนเอง ทั้งในระดับการวางแผนและการดำเนินการ

- ดังนั้นการวางแผนการพัฒนามีลักษณะกระจายอำนาจ (Decentralization) และต้องเน้นการนำเอาทรัพยากรจากท้องถิ่นมาใช้ในกระบวนการพัฒนา

- ต้องมีการประสานวัฒนธรรม-ประเพณีเข้ากับระบบสมัยใหม่ เพราะฉะนั้น “ความทันสมัย” ต้องหมายถึงการผนวกประสานทั้งความคิดใหม่และเก่าเข้าด้วยกันโดยในแต่ละท้องถิ่นก็จะมีความแตกต่างกันออกไป

เพื่อให้เห็นความแตกต่างอย่างชัดเจนระหว่างกระบวนทัศน์กระแสหลักกับกระบวนทัศน์ที่เป็นทางเลือกใหม่ เกณฑ์ต่างๆ ในตารางในหน้าขวาจะแสดงให้เห็นคุณลักษณะที่แตกต่างกันระหว่างกระบวนทัศน์ทั้งสอง

3.1.3 Marc Nerfin (1977) นำเสนอคุณลักษณะที่สำคัญๆ ของกระบวนทัศน์ใหม่ที่เขาเรียกว่า Another Development ไว้ดังนี้

- Need-Oriented เป็นการพัฒนาที่ตอบสนองความต้องการของประชาชนเป็นหลัก ความต้องการนี้ รวมทั้งความต้องการด้านวัตถุและที่นอกเหนือจากวัตถุ (เช่น ความอบอุ่นในครอบครัว) โดยถือว่า นอกเหนือจากปัจจัยที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตแล้ว คนเรายังมีความต้องการความเป็นมนุษย์ที่ต้องการจะแสดงออก ต้องการความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ ต้องการความเสมอภาค มีศักดิ์ศรีและเป็นผู้กำหนดชะตากรรมตนเอง
- Endogenous เป็นการพัฒนาที่เกิดมาจากแกนกลางของแต่ละสังคม เกิดมาจากเอกลักษณ์ ค่านิยมและวิถีทัศน์ของสังคมนั้นๆ มิใช่เป็นการพัฒนาที่นำเข้ามาจากสังคมอื่นๆ

Dominant Paradigm	Alternative Paradigm	ปัจจัยสนับสนุนกระบวนการใหม่
● ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ	● การกระจายความเจริญอย่างยุติธรรม	● อัตราความเจริญเติบโตที่เริ่มชะลอลงหลังจาก 1950/1960 ● แนวคิดเรื่อง "การไหลของความเจริญจากบนลงล่าง" [Trickle Down Effect ไม่เกิดขึ้นจริง]
● การเน้นการใช้เทคโนโลยีที่ลงทุนสูง	● ให้ความสำคัญกับคุณภาพชีวิต ● การประสานของใหม่และของเก่าเข้าด้วยกัน ● เน้นการใช้เทคโนโลยีระดับกลางและเทคโนโลยีที่ใช้แรงงานคน [แก้ปัญหาการว่างงาน]	● ปัญหาสิ่งแวดล้อมในประเทศที่พัฒนาแล้ว ● ขีดจำกัดของความเจริญเติบโต ● เกิดวิกฤตการณ์ด้านพลังงานในช่วงปี 1973
● การวางแผนจากส่วนกลาง	● การพึ่งตนเอง ● การมีส่วนร่วมของประชาชนในการวางแผนและดำเนินงานพัฒนาแบบกระจายอำนาจ	● ความสำเร็จของประเทศจีนในเรื่องการวางแผนแบบกระจายอำนาจและการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนา
● ถือว่าปัจจัยภายในสังคมเป็นสาเหตุความด้อยพัฒนา	● ทั้งปัจจัยภายในและภายนอกเป็นสาเหตุร่วมของความด้อยพัฒนา	● การรวมตัวของประเทศค้าน้ำมันที่เพิ่มอำนาจมากขึ้นในสังคมโลก [1973-74] ● อำนาจของโลกที่สามเพิ่มมากขึ้นในเวทีโลก เช่น สหประชาชาติ ● การวิจารณ์ Dominant Paradigm อย่างรุนแรงของกระบวนการทศน์ Dependency

● *Self-Reliance* เป็นการพัฒนาที่พึ่งพาความแข็งแรง และอาศัยทรัพยากร ไม่ว่าจะเป็นวัตถุดิบ แรงงานบุคคล รวมทั้งภูมิปัญญา-วัฒนธรรมของสังคมนั้นๆ คำว่า "การพึ่งพากัน" นี้ หมายถึง "การพึ่งพาแบบส่วนรวม" ที่ภาษาไทยเรียกว่า "พึ่งพาอาศัยกัน" [Collective Self-Reliance] ซึ่งเท่ากับเป็นการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันด้วย ในทางปฏิบัติชุมชนแต่ละแห่งสามารถจะสร้างระบบการพึ่งพาอาศัยกับระดับชาติและระดับโลก แต่ทว่าต้องมีรากฐานปักหลักอยู่ที่ท้องถิ่นของตนเอง

● *Ecologically Sound* เป็นการพัฒนาที่ใช้ทรัพยากรธรรมชาติอย่างมีเหตุมีผล อย่างคำนึงถึงศักยภาพของชุมชนที่จะจัดการกับการพัฒนานั้น รวมทั้งต้องคำนึงถึงการใช้ทรัพยากรอย่างยั่งยืน ยาวนานถึงคนรุ่นต่อไปด้วย เปิดโอกาสให้ทุกคนมีโอกาสเข้าถึงทรัพยากรอย่างเท่าเทียมกัน การพัฒนาหรือการนำเอาเทคโนโลยีมาใช้ต้องดำเนินการอย่างระมัดระวังให้สอดคล้องเหมาะสมกับสภาพสังคมและระดับวัฒนธรรมของท้องถิ่น

● *Based on Structural Transformations* เป้าหมายการพัฒนาต้องเน้นการพัฒนาที่ครอบคลุมมิติทุกด้านของสังคม ไม่ว่าจะเป็นเรื่องความสัมพันธ์ทางสังคม กิจกรรมเศรษฐกิจ การแบ่งพื้นที่ใช้สอยของสังคม รวมทั้งโครงสร้างอำนาจ โดยการจัดระบบให้ประชาชนที่ได้รับผลกระทบจากการพัฒนาเข้ามามีส่วนร่วมตัดสินใจและสามารถดำเนินการบริหารจัดการได้ด้วยตนเอง [Self-Management] ตัวอย่างเช่น แนวคิดเรื่อง การให้ชุมชนจัดการบริหารทรัพยากรธรรมชาติด้วยตนเอง เป็นต้น

3.2 คำนิยามใหม่และบทบาทใหม่ของการสื่อสารในการพัฒนาที่สนใจ

Singhal และ Rogers [1989] ได้กล่าวอย่างชัดเจนว่า การกำหนดบทบาทของการสื่อสารในการ

พัฒนานั้นจะเป็นไปอย่างไร ย่อมขึ้นอยู่กับคำนิยามของ "การพัฒนา" นั้นเอง ดังนั้น เมื่อเราได้เห็นการเปลี่ยนแปลงคำนิยามของการพัฒนาที่อยู่ใน Dominant Paradigm ที่เน้นเรื่องปริมาณของอัตราความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ มาเป็นเรื่องคุณภาพชีวิตของประชาชน หรือการแบ่งสรรความเจริญอย่างยุติธรรมใน Alternative Paradigm บทบาทของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่จำเป็นต้องปรับเปลี่ยนตามไปด้วย จากการสื่อสารแบบเดิมที่มีลักษณะจากบนสู่ล่าง เป็นการสื่อสารทางเดียว และถูกวางแผนมาจากส่วนกลาง McQuail [1983] ได้ประมวลคุณลักษณะสำคัญๆของการสื่อสารที่จะเข้ามามีบทบาทในการพัฒนาแนวใหม่ เช่น

- มีลักษณะหลากหลาย [Multiplicity]
- เป็นการสื่อสารขนาดเล็ก [Smallness of Scale]
- สร้างและใช้อยู่ในท้องถิ่นเอง [Locality]
- ไม่มีลักษณะแข็งตัว ยืดหยุ่นได้ ไม่เป็นสถาบัน [Deinstitutionalisation]
- มีการแลกเปลี่ยนบทบาทระหว่างผู้ส่งสาร-ผู้รับสาร [Interchange of Sender-Receiver Roles]
- เน้นการสื่อสารแนวนอนในทุกระดับของสังคม [Horizontality of Communication]

เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้ว่าคำนิยาม เป้าหมายปรัชญาและวิธีการของการพัฒนาในกระบวนทัศน์ใหม่จะเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม และมีผลทำให้บทบาทของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนตามไปด้วย อย่างไรก็ตาม ในกระบวนทัศน์ใหม่นี้ ก็ได้ปฏิเสธความสำคัญและบทบาทของการสื่อสารที่มีต่อการพัฒนา หากทว่าอาจจะต้องเป็น "การสื่อสารอีกแบบหนึ่งที่ไม่เหมือนเดิม" [Another Communication] และการสื่อสารแบบนี้จะต้องถูกกำหนดให้มีบทบาทใหม่ที่ต่างไปจากเดิมอีกด้วย

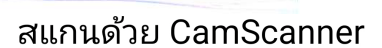
ต่อคำถามที่ว่า “การสื่อสารอีกแบบหนึ่งที่ไม่เหมือนเดิม” นั้น ควรจะมีลักษณะเป็นอย่างไร เราอาจจะต้องเริ่มต้นตั้งแต่การปรับเปลี่ยนค่านิยมของการสื่อสารเสียใหม่เลย เช่น Somavia (1977, 1981) ได้ประมวลค่านิยมใหม่ของการสื่อสารอีกแบบหนึ่งๆ เอาไว้ดังนี้

- การสื่อสารเป็นความต้องการอย่างหนึ่งของมนุษย์ (Communication Is a Human Need) ในขณะที่สังคมมีความต้องการด้านต่างๆ เช่น สุขภาพ อาหาร ที่อยู่อาศัย การศึกษา งาน ฯลฯ จำเป็นต้องตระหนักว่า “การสื่อสาร” ก็เป็นความต้องการที่จำเป็นอันจะขาดเสียมิได้ของบุคคล และสังคมเช่นกัน และประชาชนจะต้องได้รับการตอบสนองความต้องการนี้ สิทธิที่จะได้รับ และได้ส่งข่าวสารข้อมูล จึงเป็นสิทธิพื้นฐานประการหนึ่งของมนุษย์ทุกคน
- การสื่อสารเป็นสิทธิอย่างหนึ่งของชุมชน (Communication Is a Delegated Right) สังคม/ชุมชนแต่ละแห่งต้องมีสิทธิในการจัดการระบบและงานด้านการสื่อสารภายในชุมชนให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อมทางวัฒนธรรม การเมือง เศรษฐกิจและประวัติศาสตร์ของชุมชนและ เนื่องจากชุมชนแต่ละแห่งต่างมีวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน การจัดการสื่อสารในแต่ละแห่งจึงไม่จำเป็นต้องเหมือนกัน แต่ทว่าไม่ว่าจะเป็นการสื่อสารที่ถูกจัดการในรูปแบบใดก็ตาม จุดเน้นที่สำคัญที่สุดก็คือ การมีส่วนร่วม (Participation) และโอกาสที่จะเข้าถึง (Accessibility) การสื่อสารของชุมชน

● การสื่อสารเป็นโฉมหน้าหนึ่งของกระบวนการศึกษา (Communication Is a Facet of Education Process) ความรับผิดชอบทางสังคมของสื่อที่มีต่องานด้านการศึกษา นั้น มีขอบเขตกว้างขวาง อันที่จริงหลังจากที่ประชาชนศึกษาจบจากระบบโรงเรียนแล้ว สื่อมวลชนก็ดูเหมือนจะเป็นสถาบันที่สำคัญที่สุดที่ทำหน้าที่ทั้งให้การศึกษาและอบรมบ่มเพาะประชาชน ประชาชนอาจจะได้รับหรือถูกปกปิดข่าวสารจากสื่อ นอกจากนั้นสื่อยังทำหน้าที่ตีความ โน้มน้าว ชี้แนะ และอื่นๆอีกมากมาย ซึ่งถือเป็นอีกรูปแบบหนึ่งของการศึกษาทั้งนั้น

● งานการสื่อสารต้องเกี่ยวข้องกับเรื่องสิทธิและหน้าที่ที่พึงปฏิบัติ (Communication Task Involves Rights and Obligations) เนื่องจากสื่อมีสิทธิให้บริการด้านข่าวสารต่างๆทางสังคม แต่เนื่องจากการมีสิทธินั้นจะต้องควบคู่มาพร้อมกับหน้าที่ความรับผิดชอบอยู่เสมอ ดังนั้นการปฏิบัติงานของสื่อจึงต้องอยู่ภายใต้ขอบเขตความรับผิดชอบด้านกฎหมายและกฎเกณฑ์ของสังคม

จากมิตินหลายด้านของค่านิยมใหม่ของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาที่ได้กล่าวไปแล้วนั้น Reyes Metta (1977, 1981) ได้แปรแนวคิดดังกล่าวให้มีลักษณะรูปธรรมเพื่อนำไปสู่แนวทางการปฏิบัติได้มากยิ่งขึ้นด้วยการสร้างแบบจำลองที่เรียกว่า “Communication Model with Active Social Participation” ดังนี้

องค์ประกอบสำคัญของแบบจำลองการสื่อสารใหม่นี้มีดังนี้

[1.1] การจัดระบบทางสังคมสำหรับการสื่อสาร [Social Organization for Communication] เนื่องจากการสื่อสารเป็นงานทางสังคมอย่างหนึ่ง [Social Task] ดังนั้น การดำเนินงานด้านนี้จะบรรลุเป้าหมายมากนักน้อยเพียงใด ย่อมขึ้นอยู่กับลักษณะโครงสร้างของสังคมหรือชุมชนนั้นๆ ในทำนองเดียวกัน โครงสร้างของสังคมดังกล่าวจะเป็นตัวกำหนดธรรมชาติและขอบเขตอิทธิพลของกระบวนการสื่อสาร เพราะฉะนั้นในแต่ละชุมชน จะต้องมีการจัดการวางแผนนโยบายเพื่อการประสานงานและการบริหารจัดการด้านการสื่อสาร

[1.2] ตัวสื่อ [Media] ได้แก่เครื่องมือต่างๆ ที่จะใช้ในการถ่ายทอดข่าวสารและการสื่อสารที่เป็นไปตามการประสานงานในข้อ [1.1]

[1.2] กระบวนการสื่อสารระดับชาติ [Processing of National Communication] เนื่องจากการสื่อสารเป็นสิทธิทางสังคมที่จะต้องได้รับหลักประกันจากผู้นำของสังคม ดังนั้นจะต้องมีกลไกที่ช่วยให้องค์กรสื่อและผู้รับสารเองได้รับข้อมูลข้อเท็จจริงเกี่ยวกับภาพรวมของสถานการณ์ระดับประเทศอย่างต่อเนื่องและสม่ำเสมอ

[1.4] กระบวนการสื่อสารระดับนานาชาติ [Processing of International Communication] เนื่องจากโลกปัจจุบันมีการเชื่อมโยงตั้งแต่ระดับชุมชน ระดับชาติ และระดับโลกทั้งหมด ดังนั้นจึงต้องมีองค์กรที่ทำหน้าที่เกี่ยวข้องกับการเชื่อมโยงข่าวสารและข้อมูลทั้งหลายที่ทำงานตามหลักกฎหมายของชาติและของโลก

[2] เนื้อหาสาร [Messages] เป็นข่าวสารที่เกี่ยวกับเหตุการณ์ต่างๆซึ่งเป็นสิทธิที่ประชาชนจะได้รับและถ่ายทอด เนื้อหาข่าวสารนั้นจะต้องเป็นความจริงที่ไม่บิดเบือน และสามารถให้ภาพการวิเคราะห์สถานการณ์ที่ถูกต้องเป็นจริง

[3.1] ผู้รับสาร [Receivers] เป็นผู้รับเนื้อหาข่าวสารที่ต้องมีการศึกษาอย่างเพียงพอและรู้เท่าทันเนื้อหาข่าวสาร ควรให้การศึกษาในเรื่องข่าวสารแก่ผู้รับสารเพื่อให้สามารถ "เป็นนาย" แทนที่จะเป็น "เหยื่อ" ของการสื่อสาร

[3.2] ผู้รับสารที่มีการรวมกลุ่มกัน [Organized Audiences] เพื่อให้ผู้รับสารมีส่วนร่วมในการสื่อสารได้มากขึ้น การรับสารเป็นรายบุคคลอย่างโดดเดี่ยวตามลำพัง อาจจะทำให้โอกาสดังกล่าวมีน้อย ดังนั้น กลุ่มผู้รับสารที่มีการรวมตัวกันอย่างเหนียวแน่นในองค์กรหรือสถาบันต่างๆ เช่น กลุ่มสหภาพแรงงาน ชมรมชาวไร่ชาวนา กลุ่มครูตามโรงเรียน ชมรมผู้ปกครอง กลุ่มวัฒนธรรมต่างๆ ฯลฯ จะมีบทบาทในการมีส่วนร่วมของการสื่อสารได้มากกว่า

[4] การศึกษาเพื่อการสื่อสาร [Education for Communication] เนื่องจากระบบการฝึกอบรมการสื่อสารที่เคยเป็นมา นั้น มักจะมีการจัดการฝึกอบรมให้แก่ฝ่ายผู้ส่งสารเท่านั้น ไม่ว่าจะเป็นการฝึกอบรมทักษะในการใช้เครื่องมือสื่อสาร ทักษะในการถ่ายทอดข่าวสารและโน้มน้าวชักชวนอย่างมีประสิทธิภาพ หากทว่าในฝ่ายของผู้รับสารนั้น จะไม่มีการฝึกอบรมเพื่อการรับข่าวสารเลย ทำให้ช่องว่างด้านความรู้ในการสื่อสารระหว่างผู้ส่งและผู้รับสารขยายออกกว้าง และไม่

เท่าเทียมกัน ดังนั้นจึงต้องเป็นความรับผิดชอบของหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการสื่อสารที่จะทำการฝึกอบรมให้แก่ฝ่ายผู้รับสารบ้างเพื่อให้ผู้รับสารมีความรู้ความสามารถในการนำเสนอความคิดเห็นของตนเองสามารถจำแนกแยกแยะข้อมูลที่ได้มา และสามารถประเมินบทบาทของสื่อที่มีต่อเหตุการณ์ทางสังคมต่างๆ ได้ เช่น การรายงานภาพข่าวความรุนแรงในสื่อ จุดยืนของสื่อในขณะที่มีการเลือกตั้ง เป็นต้น

- [5] กระบวนการเข้าถึง (Access Process) ไม่เพียงแต่ “การได้รับข่าวสาร” จะเป็นสิทธิขั้นต้นของประชาชนเท่านั้น แม้แต่สิทธิที่จะใช้สื่อเพื่อหาข่าวสารเพิ่มเติมต่อไปในรายละเอียดรวมทั้งสิทธิที่จะเข้าร่วมในกระบวนการสื่อสารทุกขั้นตอน (เช่น เป็นผู้ส่ง สร้างเนื้อหาประเมินผล) ก็ยังรวมอยู่ในสิทธิด้านข่าวสารของประชาชนด้วย ดังนั้นจึงต้องมีการสร้างหลักประกันว่าประชาชนจะได้เข้าถึงและใช้สิทธิเหล่านี้ เพื่อเป็นพื้นฐานในการเข้าร่วมตัดสินใจอย่างเป็นประชาธิปไตยในกิจการสาธารณะของสังคมส่วนรวม (เช่น กรณีการขึ้นราคาค่าโดยสารรถประจำทาง ต้องมีการเผยแพร่ข้อมูลด้านการลงทุนและผลกำไรให้ประชาชนที่จะต้องเสียค่าโดยสารเพิ่มได้รับรู้)

- [6] กระบวนการมีส่วนร่วม (Participation Process) หมายถึง การติดตั้งกลไก (Mechanism) ที่สาธารณะมีหลักประกันว่า จะสามารถเข้าถึงโครงสร้างของการวางแผนและการตัดสินใจเกี่ยวกับการดำเนินงานด้านสื่อรวมทั้งองค์กรที่ทำหน้าที่เกี่ยวข้องกับการจัดการศึกษาด้านสื่อด้วย

- [7] Instance of Appeal เป็นองค์กรด้านกฎหมายที่ก่อตั้งขึ้นเพื่อสนับสนุนการใช้สิทธิของผู้รับ

สารที่จะเข้าไปมีส่วนร่วมทั้งในการรับและการส่งข่าวสาร

- [8] หน่วยงานประเมินผลและปรับปรุงสื่อ (Evaluative and Propelling Body) เนื่องจากการสื่อสารเป็นกระบวนการที่มีพลวัตเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา ดังนั้น การประเมินผลอย่างต่อเนื่องจึงเป็นสิ่งที่ขาดเสียมิได้ และเนื่องจากการสื่อสารเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องและมีผลกระทบต่อสังคมส่วนรวม (ไม่ใช่เรื่องของกลุ่ม/องค์กรใดองค์กรหนึ่งเท่านั้น) ดังนั้นจึงจำเป็นต้องมีการก่อตั้งองค์กรที่มีเป้าหมายในการดำเนินงานเพื่อประสิทธิผลและพัฒนาปรับปรุงการสื่อสารให้มีคุณภาพมากขึ้น

สำหรับคำถามที่ว่า ในการดำเนินการพัฒนาตามแนวคิดของ Alternative Paradigm ซึ่งเน้นหนักการมีส่วนร่วมของประชาชนนั้น การสื่อสารจะเข้ามามีบทบาทในกระบวนการพัฒนาดังกล่าวได้อย่างไร Berrigan F. J. (1979) ได้ให้ตัวอย่างบทบาทของการสื่อสารในการพัฒนาชุมชนเอาไว้เป็นรูปธรรมดังนี้

- หากเริ่มต้นจากข้อเท็จจริงที่ว่า ในปัจจุบันนี้ การดำเนินงานพัฒนาของประเทศโลกที่สามส่วนใหญ่ยังอยู่ในรูปแบบของการวางแผนจากส่วนกลาง (Central Planning) ในกรณีเช่นนี้ บทบาทของการสื่อสารที่จะเข้ามาใช้ในสถานการณ์ดังกล่าวก็คือ การสื่อสารจะต้องเล่นบทบาทเป็นช่องทางถ่ายทอดข้อมูลข่าวสารทั้งหมดให้ประชาชนได้รับรู้การวางแผนงานของรัฐ ทั้งนี้เพื่อประชาชนจะได้มีโอกาสสำรวจทางเลือกแบบต่างๆ ที่มีโทษน้อยที่สุดและมีประโยชน์มากที่สุดต่อประชาชนจากทัศนะของประชาชนเอง (แทนการตัดสินใจเลือกทางเลือกที่คิดว่ามีประโยชน์ต่อประชาชนจากทัศนะของราชการ) กรณีตัวอย่างรูปธรรมก็คือ การทำประชาพิจารณ์ (Public Hearing) เมื่อเวลาจะมี

โครงการก่อสร้างขนาดใหญ่ เช่น เชื้อเพลิง
วางท่อก๊าซ สร้างโรงงานไฟฟ้านิวเคลียร์
เป็นต้น

- และเพื่อเป็นการคานอำนาจให้เกิดความสมดุล
ระหว่างส่วนที่อยู่ข้างบนและส่วนที่อยู่ข้างล่าง
การสื่อสารสามารถจะเล่นบทบาทเป็นตัวสร้าง
รอยเชื่อมต่อการสื่อสารในแนวนอน [Horizontal
Decision-Making Machinery] เช่น การติดต่อ
สื่อสารระหว่างชุมชนหนึ่งกับอีกชุมชนหนึ่ง
ตัวอย่างเช่น ในกรณีที่ชาวบ้านหมู่บ้านหนึ่งได้
รับมลพิษจากโรงงานไฟฟ้านิวเคลียร์ และหาก
จะมีการย้ายหรือการสร้างโรงงานประเภทดังกล่าว
ไปอีกหมู่บ้านหนึ่ง จำเป็นต้องมีการให้ข่าวสาร
ล่วงหน้ากับหมู่บ้านใหม่ว่าจะเกิดอะไรขึ้นเพื่อ
เพิ่มข้อมูลข่าวสารในการตัดสินใจอย่างดีที่สุด
- ในกระบวนการพัฒนาที่ยังคงลักษณะจากบน
ลงล่างอยู่ ผลลัพธ์ที่เกิดขึ้นอยู่บ่อยครั้งจาก
กระบวนการพัฒนา ก็คือ การพัฒนานั้นไม่ได้
ตรงกับความต้องการของประชาชน หรือการ
พัฒนาที่ให้ผลประโยชน์แก่คนกลุ่มหนึ่งอาจจะ
สร้างความเดือดร้อนให้แก่คนอีกกลุ่มหนึ่ง เช่น
การส่งเสริมการเลี้ยงกุ้ง อาจจะสร้างความเดือด
ร้อนให้แก่ชาวบ้านชาว เป็นต้น ดังนั้นจึงจำเป็น
ต้องมีวิถีทางแห่งการสื่อสาร [Means of Commu-
nication] ที่จะเปิดรับฟังเสียงสะท้อน [Feedback]
ของประชาชนกลุ่มต่างๆ
- ในขณะที่การวางแผนพัฒนาและการดำเนิน
งานที่เกิดจากข้างบนนั้น อาจจะมีทางเลือกที่
จำกัดหรือเป็นวิธีการที่ไม่เหมาะสมกับชุมชน
บางแห่ง ตัวอย่างเช่น วิธีการทำธนาคารข้าวโดย
ให้ชาวบ้านนำเอาเงินมาสมัครเป็นค่าสมาชิกนั้น
การใช้เงินอาจจะเพียงวิธีการหนึ่งเท่านั้นที่จะ
ให้ชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วม แต่อาจจะใช้ไม่ได้
ผลกับหมู่บ้านที่ชาวบ้านหาเงินได้ยาก ดังนั้น
การสื่อสารจะช่วยทำหน้าที่เป็นตลาดเสรีทาง

ความคิดเห็น [Platform] ในการเปิดรับฟังทัศนะ
ทางเลือก ข้อคิดเห็นใหม่ๆจากชุมชน

- มักมีปัญหาอยู่เสมอในกระบวนการพัฒนาแบบ
ที่วางแผนจากส่วนกลางว่า บรรดาความช่วยเหลือ
หรือวิธีการแก้ไขนั้น เป็นไปอย่างล่าช้าไม่
ทันการณ์ เช่น การส่งความช่วยเหลือเพื่อแก้ไข
โรคพิษระบาดไปยังหมู่บ้านต่างๆที่มักจะล่าช้า
จนเสียหายไปหมดแล้ว ดังนั้นหน้าที่บทบาทอีก
ประการหนึ่งของการสื่อสาร จึงเป็นกลไกในการ
เร่งกระบวนการพบปะแสดงความคิดเห็น การรับ
ฟังข้อเสนอแนะและกระบวนการตัดสินใจ
[Speeding Up]
- และสำหรับในกรณีที่มีความเป็นไปได้ที่จะสร้าง
รูปแบบการพัฒนาแนวใหม่แบบให้ชาวบ้านมี
ส่วนร่วมอย่างเต็มที่ รูปแบบการสื่อสารแบบใหม่
ที่สอดคล้องกับวิธีการดำเนินงานพัฒนาแบบจาก
ล่างขึ้นบนก็จะสามารถมีบทบาทหน้าที่ได้อย่าง
หลากหลาย เช่น
 - การสื่อสารจะช่วยรวบรวมความคิดเห็น
ของประชาชน [Gathering People's Opinions]
ว่า ปัญหาใหญ่ๆของเขต ชุมชน หมู่บ้านที่
ต้องการพัฒนาคืออะไร ปัญหาอะไรมีความ
สำคัญมากที่สุด และมีแหล่งทรัพยากรอะไร
บ้างที่สามารถจะนำมาใช้แก้ปัญหาได้
 - การสื่อสารจะเป็นสื่อกลางสำหรับการแลกเปลี่ยน
ทัศนะทั้งต่อเรื่องปัญหา ลำดับความ
สำคัญและวิธีการแก้ไขปัญหาระหว่างสมาชิก
ภายในชุมชนเดียวกัน ระหว่างชุมชน หรือ
ระหว่างหมู่บ้านกับหน่วยงานรัฐ
 - การสื่อสารจะเป็นช่องทางที่หน่วยงานรัฐจะ
ให้ข้อมูลเพิ่มเติมหรือไขข้อข้องใจต่างๆให้แก่
ประชาชน

- ในกรณีที่มีการนำเสนอแผนงานใหม่ๆ ในการพัฒนา ไม่ว่าจะเป็นจากกลุ่มชาวบ้าน หรือองค์กรรัฐ การสื่อสารจะช่วยจัดเวทีให้แผนงานนั้นได้รับการวิเคราะห์อภิปรายจากชุมชนอื่นๆ ซึ่งจะกลายเป็นกระบวนการที่ช่วยพัฒนาปรับปรุงแผนงานต่างๆ ให้ดีขึ้น

หากกล่าวโดยสรุป บทบาทของการสื่อสารใน Alternative Paradigm นี้ จะมีลักษณะที่หลากหลายกว่า และมีขอบเขตที่กว้างขวางกว่าในสองกระบวนทัศน์แรกเป็นอย่างมาก เช่น ในกรณีของขอบเขตของการสื่อสาร ก็จะขยายจากการใช้สื่อมวลชนเพียงอย่างเดียว ออกไปถึงการสื่อสารในทุกระดับ ไม่ว่าจะเป็นการสื่อสารระหว่างบุคคล สื่อประเพณี สื่อเฉพาะกิจ และสื่อบุคคล สื่อทุกประเภทที่กล่าวมานี้จะถูกนำมาใช้ร่วมกันเพื่อตอบสนองความต้องการด้านการสื่อสารของชุมชน ในแง่เป้าหมายของการใช้การสื่อสารก็มีหลากหลายเช่นกัน จากแต่เดิมที่การสื่อสารเพื่อพัฒนานั้นมุ่งเพียงแต่จะถ่ายทอดและโน้มน้าวประชาชนผู้รับสารให้เห็นคล้อยและปฏิบัติตามความต้องการของรัฐ การสื่อสารแบบใหม่นี้จะมีเป้าหมายตั้งแต่เพิ่มอำนาจให้แก่ประชาชน (Empower) ในการที่จะคิดอย่างเป็นอิสระ ตัดสินใจและดำเนินงานพัฒนาได้อย่างเป็นอิสระ นอกจากนั้น การสื่อสารยังจะช่วยส่งเสริมความเสมอภาคในชุมชน การสื่อสารเป็นยาคำที่สำคัญสำหรับการพัฒนาแบบกระจายอำนาจ (Decentralization) และเป็นตัวประสานแนวคิดต่างๆ ทั้งแบบเก่าและแบบใหม่ที่จะนำมาใช้ในงานพัฒนา บทบาทของการสื่อสารแนวใหม่ก็จะเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม โดยแทนที่จะเป็นพาหนะในการนำแนวคิดใหม่ๆ จากข้างนอกเข้าไปได้และแทนที่แนวคิดเก่าของชุมชน การสื่อสารไม่ว่าจะเป็นสื่อประเภทใดก็จะแสดงบทบาทเป็น “ผู้อำนวยการความสะอาด” ด้านข่าวสารทุกประเภท จากทุกแหล่งข่าวให้แก่ชุมชน” (Facilitator Role)

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า เมื่อแนวคิดในการพัฒนาเปลี่ยนแปลงไป งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนา ก็ต้องปรับเปลี่ยนตามไปด้วย ในเรื่องของสื่อสารเพื่อการ

พัฒนาก็เช่นเดียวกัน เมื่อเป้าหมาย รูปแบบ เนื้อหา และประเภทของการสื่อสารเพื่อการพัฒนาแนวใหม่ได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม หัวข้องานค้นคว้าวิจัยที่เกี่ยวกับการสื่อสารเพื่อการพัฒนา ก็จำเป็นต้องเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย เช่น แทนที่จะสนใจปริมาณการเปิดรับข่าวสารจากสื่อมวลชนของประชาชนว่ามีผลต่อการยอมรับนวัตกรรมใหม่ๆ หรือไม่ อย่างไร หัวข้อการวิจัยแนวใหม่ ก็อาจจะให้ความสนใจกับประเภทของความต้องการข่าวสารของชุมชน ภายใต้สถานการณ์ต่างๆ วิธีการเข้าถึงและเข้ามามีส่วนร่วมในการสื่อสารของชุมชน เป็นต้น นอกจากการเปลี่ยนแปลงประเด็นหัวข้อในการวิจัยแล้ว แน่นอนว่า วิธีการวิจัยก็ต้องได้รับผลกระทบเปลี่ยนแปลงตามไปด้วยเช่นกัน การค้นคว้าเรื่องการสื่อสารในกระบวนทัศน์ใหม่นี้ มักจะใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ ซึ่งเป็นการวิจัยที่มีลักษณะเสมอภาคระหว่างนักวิจัยกับผู้ที่ถูกวิจัยมากขึ้น และยังเป็นวิธีการวิจัยที่ให้คำตอบเรื่อง “กระบวนการ” (Process) ได้ ในขณะที่การวิจัยเชิงปริมาณมักจะให้คำตอบเรื่อง “ผลลัพธ์” (Product) มากกว่า

3.3 ข้อวิจารณ์ Alternative Paradigm

เนื่องจาก Alternative Paradigm นั้น เป็นกระบวนทัศน์น้องใหม่ล่าสุดที่กำลังอยู่ในยุคสมัยปัจจุบัน และอาจจะยังไม่มีผลสรุปที่เห็นได้อย่างชัดเจนเช่นสองกระบวนทัศน์แรก อย่างไรก็ตาม ก็มีข้อวิจารณ์ที่นำรัฟงหลายประการเช่น

- ในกรณีที่กระบวนทัศน์ Modernistic และ Dependency นั้น ดูจะเป็นแนวคิดที่มีลูทางในทางที่สามารถนำไปปฏิบัติได้อย่างชัดเจน หากทว่า Alternative Paradigm นั้น ดูจะมีลักษณะที่ค่อนข้างเป็น “อุดมคติ แบบ Utopia” อยู่อย่างมาก ฉะนั้นจากจุดยืนของนักวางแผนและกำหนดนโยบายที่มีหน้าที่ต้องแปลงแนวคิดนามธรรม หลักการต่างๆ ออกไปเป็นแนวทางปฏิบัติ ก็คงจะพบว่า เป็นการค่อนข้างยากที่จะทำให้แนวคิดอุดมคติเช่นนี้แปรรูปออกมาเป็นแผนงานรูปธรรมได้

- จากลักษณะที่หลากหลายของแนวคิดเรื่องการพัฒนาและการสื่อสารเพื่อการพัฒนาของ Alternative Paradigm ทำให้ดูเหมือนว่า ในแต่ละชุมชนแต่ละท้องถิ่น จำเป็นต้องสร้างสูตรเฉพาะตัวสำหรับการพัฒนาของตนเองขึ้นมา จนแทบจะหาข้อสรุปหรือแบบแผนทั่วไปไม่ได้เลย บทสรุปหรือบทเรียนจากที่หนึ่ง จึงอาจจะไม่มีประโยชน์และใช้การไม่ได้กับที่อื่นๆ

- เนื่องจากแนวคิดเรื่อง "การมีส่วนร่วมของประชาชน" นั้น มีต้นกำเนิดมาจากประเทศตะวันตก ซึ่งได้มีประวัติศาสตร์การต่อสู้เรื่องประชาธิปไตย เรื่องการใช้สิทธิ หน้าที่และความรับผิดชอบของปัจเจกบุคคลมาเป็นเวลายาวนานแล้ว ดังนั้น จึงมีคำถามว่า เมื่อนำเอาแนวคิดดังกล่าวมาประยุกต์ใช้ในโลกที่สาม ซึ่งขาดประวัติศาสตร์อันยาวนานดังกล่าว ผลของการประยุกต์ใช้จะเป็นไปได้มากน้อยเพียงใด

รายการอ้างอิง

Berrigan, F. J. [1979]. Access and Participation. Paris: UNESCO.

Bordenave Juan D. [1977]. Communication and Rural Development. Paris: UNESCO.

McQuail, D. [1983]. Mass Communication Theory. Sage Publications.

Norfin, M. [1977]. Another Development: Approaches and Strategies. Dag Hammarskjold Foundation, Upsala.

Reyes Metta, F. [1977]. From Right to Praxis. paper presented at the ILET – Symposium, Amsterdam.

Reyes Metta, F. [1981]. "A Model for Democratic Communication" Development Dialogue. 2.

Roger, E.M. [ed.] [1976]. Communication and Development: Critical Perspectives. Sage Publications.

Servaes, J. [1989]. Communication and Development. Leuven Univ, Belgium.

Servaes, J. [1989]. One World, Multiple Cultures: A New Paradigm on Communication for Development. ACCO: Belgium.

Servaes, J. [1989]. "Toward a New Perspective for Communication and Development" in F.L. [ed.] Communication and Development. Norwoud: Ablex, pp.51-86.

Servaes, J. et al [1996]. Participatory Communication for Social Change. Sage Publications.

Singhal, A., and Rogers, E. M. [1989]. India's Information Revolution. Newdelhi: Sage Publications.

Somavia, J. [1981]. "The Democratization of Communication" Development Dialogue. 2.

Windahl et al. [1992]. Using Communication Theory. Sage Publications.

รองศาสตราจารย์ ดร.กาญจนา แก้วเทพ

รองศาสตราจารย์ ดร.กาญจนา แก้วเทพ สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรีและปริญญาโทจากคณะครุศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และปริญญาเอกด้าน Sociologie จาก Université de Paris 7
ปัจจุบันเป็นอาจารย์ประจำภาควิชาการสื่อสารมวลชน คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โดยได้เข้ารับราชการในหน่วยงานนี้ตั้งแต่ปี พ.ศ.2515